

Investigating the position of Šāh Xwašīn period in Yari ritual (Emphasis on the manuscript of Šāh Xwašīn's office)

Savagheb, Jahanbakhsh ` Zadehsafari, Mohammadreza ` Hadi, Masoomeh `

1. Professor of History of Iran (Corresponding author), Lorestan University, Lorestan, Iran jahansavagheb@yahoo.com

2. Ph.D. Student, History of Islamic Iran, Tehran University, Tehran, Iran. rezasafari1362@gmail.com

3. Ph.D student, History of Islamic Iran, Lorestan University, Lorestan, Iran. masoomhadi@yahoo.com

Article Info	ABSTRACT
<p>Article type: Research Article</p> <p>Article history: Received: 27 Sept 2021 Received in revised form: 15 Nove 2021 Accepted: 8 Dece 2021 Published online: 5 Janu 2022</p> <p>Keywords: Yari Religion, Šāh Xwašīn, Yarsan, Manifestation Periods, Pardiuri.</p>	<p>The Yari religion is one of the religious movements that originated in the western region of Iran and had followers among the Kurds, Lors and Laks. Belief in several periods of manifestation is one of the beliefs of the Yarsanis. They believe that the "essence of God" (= God) is manifested in several periods, one of which is the period of Šāh Xwašīn (11 century, contemporary with the Seljuks). According to the Yarsanians, Šāh Xwašīn and his period greatly contributed to the spread of the Yari religion in his time. But the fact that such a person existed historically and what his position and role was, is worth pondering. The present study has investigated the mythological and historical dimensions of Šāh Xwašīn's personality and his period in the Yari religion in a descriptive-analytical manner. With this study, it seems that Šāh Xwašīn was a historical-religious figure who enjoyed great sanctity among his followers and the text attributed to his period consisted of various teachings and teachings and evolutionary language and writing.</p> <p>Statement of the problem</p> <p>Currently, in the western region of Iran and eastern Iraq, in the foothills of the Zagros Mountains, there are people who, ideologically, cannot be considered as merely segregated from Islamic sects; Rather, it seems that this religion has been formed as a socio-religious current during the centuries after the arrival of Islam in Iran, and in recent centuries its ideological aspect has been highlighted. This religion is called "Yarsan", "Religion of Yari", "Ahl-e Haqq" and other names. Yarsan Kurdish words composed of two words "yar" meaning God and owner of the worm, friend, beloved, acquaintance, companions and helper; And "san" is formed in the same sense. The word san in the ancient Gorani and Persian dialects means king and</p>

sultan. Yarsan is mentioned in Yarsani textbooks and literature, meaning the community of followers of the Yari religion, followers of the truth or Ahl al-Haqq. Yarsan is a ritual founded by Sultan Sahak Barzanjani in the 14th century, whose followers can be found in parts of Kermanshah, Kurdistan, Hamedan, Lorestan, Azerbaijan, Mazandaran and Iraq. This religion has special beliefs and rituals that, despite some similarities, distinguish it from other religious traditions. Among the beliefs of the Yarsanis is the belief in several periods of manifestation; Which has taken place from the beginning of the universe until today. They believe that the essence of God is manifested in seven periods, following the distorted narrations of oral myths. The Šāh Xwašīn period in Lorestan in the 11 century is one of these periods. They believe that the period of Shah Khoshin is one of the most important periods of manifestation and believe that in this period, the foundation of some ideological aspects of the religion has been laid. According to myths, the Yarsanians believe that Šāh Xwašīn was born of a virgin mother. He is from Lorestan and Babataher Eryan is one of his friends. Shahkhoshin is known in the belief of the people of Yarsan as one of the manifestations of the great essence. The purpose of this study is to identify and describe the personality of Šāh Xwašīn and to examine the text attributed by the Yarsanis to his period. In this article, in order to decipher the character of Šāh Xwašīn, first the religious texts of Yarsanians are reviewed, then the historiography and research about Šāh Xwašīn and his period are examined, and finally the alleged text attributed to Šāh Xwašīn's period is analyzed.

Result

Examination of the works related to the Šāh Xwašīn period shows that these works were initially transmitted orally and from generation to generation and have recently been written; Therefore, it has not escaped the bite of failure, the entry of national and epic narratives, religious rites and some political currents in it. For this reason, by examining the text, the reader will find that national narratives, historical events, some religious movements and the miracles of the prophets and Sufi tendencies have entered the text or that they have been attributed to the Šāh Xwašīn of the Seljuk era. As for the Šāh Xwašīn and whether he is a mythical figure or a historical figure; Perhaps it

---

---

can be said that a person has a historical personality who, considering his place in local narrations, is considered as a mythical person who has been able to win the hearts of the people of the Yari religion due to many miracles and cause growth and prosperity. This religion became the religion of the people of western Iran at that time, and in addition to its Sufi character, it has the ability to fight local governments.

Cite this article Savagheb, Jahanbakhsh & Zadehsafari, Mohammadreza & Hadi, Masoomeh, (2022). Projections of Ancient Trade Routes in the Kūshnām. *Journal of Iranian and Islamic, studies*. vol 11. No4, Pages-64-95.

DOI:10.30484/JII.2022.3099.1079

© The Authors: Savagheb, Jahanbakhsh & Zadehsafari, Mohammadreza & Hadi, Masoomeh

Publisher: National Library and Archives of the I. R. of Iran

DOI: Doi: 10.30484/JII.2022.3099.1079

سازمان اسناد و کتابخانه ملی
جمهوری اسلامی ایران

مجله مطالعات ایرانی اسلامی

شاپا چاپی ۲۳۲۲-۲۸۹۱

شاپا الکترونیکی ۲۷۱۷-۲۹۶۱

دوره ۱۱، شماره ۴، زمستان ۱۴۰۰، صفحه ۶۴-۹۵.

واکاوی تاریخی جایگاه دوره شاه‌خوشین در آیین یاری (با تأکید بر نسخه خطی دفتر دوره شاه‌خوشین)

جهانبخش ثواب^۱، محمدرضا زاده‌صفری^۲، معصومه هادی^۳

۱. استاد گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران (نویسنده مسئول) رایانامه: jahan_savagheb@yahoo.com

۲. دانشجوی دکتری تاریخ اسلام گروه تاریخ دانشگاه تهران، تهران ایران. rezasafari1362@gmail.com

۳. دانشجوی دکتری تاریخ ایران اسلامی دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران masoomhadi@yahoo.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	آیین یاری یکی از جریان‌های مذهبی برآمده از منطقه غرب ایران است که پیروانی در میان کُردها، لرها و لک‌ها داشته است. اعتقاد به چندین دوره تجلی، یکی از باورهای یار سانیان است. آن‌ها معتقدند «ذات یزدان» (= خداوند) در چند دوره تجلی می‌یابد، که یکی از این دوره‌ها، دوره شاه‌خوشین (سده ۵ ق. هم‌عصر با سلجوقیان) است. بنابر اعتقاد یار سانیان، شاه‌خوشین و دوره او تا حد زیادی به گسترش آیین یاری در زمان خود کمک کرده است. اما این که به لحاظ تاریخی چنین فردی وجود داشته و جایگاه و نقش او به چه صورت بوده است، جای تأمل و تدقیق دارد. پژوهش حاضر، ابعاد اسطوره‌ای و تاریخی شخصیت شاه‌خوشین و دوره او در آیین یاری را به شیوه توصیفی-تحلیلی بررسی نموده است. با این پژوهش، به نظر می‌رسد که شاه‌خوشین یک شخصیت تاریخی-مذهبی بوده که در میان پیروان خود از قداست فراوانی برخوردار شده و متن منتسب به دوره او متشکل از آموزه‌ها و تعالیم گوناگون و زبان و نگارشی تکاملی بوده است.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۷/۰۵	
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۰/۰۸/۲۴	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۹/۱۷	
تاریخ نشر آنلاین: ۱۴۰۰/۱۰/۱۵	
واژه‌های کلیدی:	
آیین یاری، شاه‌خوشین، یارسان، دوره‌های تجلی، پردیوری	

استناد: جهانبخش ثواب و زاده‌صفری، محمدرضا و هادی، معصومه (۱۴۰۰) واکاوی تاریخی جایگاه دوره شاه‌خوشین در آیین یاری (با تأکید بر نسخه خطی دفتر دوره

شاه‌خوشین)، مجله مطالعات ایرانی و اسلام، دوره ۱۱، ش ۲، صص ۹۵-۶۴.

Doi: 10.30484/JII.2022.3099.1079

© نویسندگان. جهانبخش ثواب و محمدرضا زاده‌صفری و معصومه هادی

ناشر: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران

مقدمه

پیدایش دین اسلام در شبه جزیره عربستان و گسترش آن به سرزمین‌های اطراف موجب گردید چندین سلسله دارای قدرت سیاسی و نظامی منطقه، دستخوش دگرگونی شوند (کریستین سن، ۱۳۸۴: ۵۲۳-۵۲۵)؛ بنابراین با از میان برداشته شدن حکومت سیاسی- مذهبی ساسانیان در قلمرو جغرافیایی ایران، خلأ سیاسی- دینی ایجاد شد. در خلال سده‌های نخستین اسلامی به تدریج مردمان ایران پذیرای دین فاتحان شدند؛ اما جریان مسلمان شدن ایرانیان- البته نه تمامی آن‌ها- تا زمان آمدن سلجوقیان به ایران طول کشید (بولت، ۱۳۶۴: ۴۳-۴۷؛ آرنولد، ۱۳۸۵: ۱۴۹-۱۵۲). تا آن زمان عده‌ای همچنان به آیین گذشته خود وفادار بودند و یا این که با به وجود آوردن فرقه‌های جدید، شعائر دینی و مذهبی خود را در قالب دین اسلام ریختند و در کنار آیین اسلام به حیات خود ادامه دادند. از جمله این مذاهب و نحله‌های دینی که در سده نخستین تاریخ ایران دوره اسلامی پدید آمد و بعضاً برخی از آموزه‌های آن (با تغییر و تحولات فراوان) تا به امروز به حیات خود ادامه داده‌است، می‌توان به آیین خرمیه اشاره کرد که گستره فعالیت آن در نواحی غربی ایران بود. خرمیه به صورت یک مقاومت در برابر خلافت عباسی تبدیل شد (اشپولر، ۱۳۸۷: ۱/۳۵۰؛ صدیقی، ۱۳۷۲: ۳۰، ۳۴ و ۶۲). آیین خرمی در شکل رسمی خود، در سده سوم هجری قمری و در دوران خلافت هارون (۱۷۰-۱۹۳ ق) و مأمون عباسی (۱۹۸-۲۱۸ ق) پدیدار شد و در زمان معتصم (۲۱۸-۲۲۷ ق) سرکوب گردید. این آیین در آغاز مورد استقبال بسیاری از مردمان منطقه غرب قرار گرفت (در این باره بنگرید به: طبری، ۱۳۸۷ ق: ۸/۶۶۷؛ بلخی، بی‌تا: ۴/۴۱). م. سعودی، فهرستی از مناطقی که پیروان آیین خرمیه در آن حضور داشته‌اند، به دست داده؛ از جمله: ناحیه ورسنجان و قسم و کوه‌دشت سیمره جزو مهرجان قَدَق^۱؛ دیار سیروان و آربوجان از بلاد ماسَبَدان^۲؛ همدان، ماه کوفه=دینور و ماه بصره= نه‌اوند (مسعودی، بی‌تا: ۳۰۶). وقتی خرمیان در آذربایجان شورش کردند و

فرمانده اعزامی هارون‌الر شید آنان را شکست داد، سی هزار تن از خرمیان را کشت، زنان و فرزندان‌شان را اسیر گرفت. هارون در قِرمیسین (کرمانشاه) به آنها رسید و فرمان داد تا اسیران مرد را کشتند و زنان را فروختند (بلخی، بی تا: ۶/۱۰۳). در زمان مأمون، از دینور به‌عنوان پایگاهی نظامی برای سرکوب جنبش بابک خرم‌دین استفاده می‌شد (طبری، ۱۳۸۷ ق: ۸/۶۱۹ و ۶۲۲؛ یعقوبی، بی تا: ۲/۴۶۳؛ دینوری، ۱۹۶۰: ۴۰۲). پس از مرگ مأمون در سال ۲۱۸ ق. که با معتصم بیعت شد، بسیاری از مردم جبال، از مشاهیر همدان و ماسبدان و مهرجان قذق علیه او شورش کردند. معتصم با اعزام نیرو «شصت هزار از ایشان کشت و شصت هزار را اسیر کرد و بقیه به سرزمین‌های روم گریختند» (طبری، ۱۳۸۷ ق: ۸/۶۶۷؛ بلخی، بی تا: ۶/۱۱۴). در کنار آیین خرم‌دینی در غرب ایران (مسعودی، ۱۴۰۹ ق: ۳/۲۹۳-۲۹۴)؛^{□□} جریان‌های عقیدتی دیگری نیز وجود داشت که مسالک‌نویسان، مورخان و نحله‌نگاران به آن‌ها اشاره کرده‌اند.^{□□} از محتوای اشاره‌های آن‌ها می‌توان دریافت که آیین خرمی و برخی از باورهای غالیان در منطقه غرب تا چندین سده پیش دوام داشته (مستوفی، ۱۳۶۲: ۶۸؛ مادلونگ، ۱۳۹۰: ۲۶) و هم‌چنان نیز دوام دارد.

هم‌اکنون در منطقه غرب ایران و شرق عراق، در دامنه‌های سلسله جبال زاگرس، مردمانی زندگی می‌کنند که از لحاظ عقیدتی نمی‌توان آن‌ها را تنها در زمره فرق منشعب‌شده از مذاهب اسلامی قرارداد؛ بلکه به نظر می‌رسد این آیین به‌صورت یک جریان اجتماعی-دینی در خلال سده‌های پس از ورود اسلام به ایران شکل گرفته و در سده‌های متأخر جنبه عقیدتی آن برجسته شده است. از جمله اصول عقاید آن‌ها می‌توان به مواردی همچون اعتقاد به تناسخ، عدم اعتقاد به توحید، قیامت، نبوت، امامت و به تبع آن، فانی‌پنداشتن جسم انسان، روزه سه‌روزه در سال مطابق با تقویم محلی کُردی (بر اساس سال شمار شمسی و مربوط به امور کشاورزی)، به‌جای آوردن مراسم مذهبی در «جَم‌خانه»[□]، ارزش نهادن به حفظ شارب و کوتاه نکردن آن، داشتن سلسله‌مراتب دینی، داشتن آداب مخصوص به خود در زمینه نامگذاری اطفال، ازدواج، طلاق، مرگ و از این قبیل، اشاره نمود.^{□□} این آیین را «یارسان»، «آیین

یاری»، «اهل حق» و اسامی دیگر می‌نامند. یارسان کلمه‌ای کُردی مرکب از دو واژه «یار» به معنی خداوند و صاحب کرم، دوست، محبوب، معشوق، آشنا، صحابه و یاری‌رسان؛ و «سان» به معنی همانند و همسان، تشکیل شده است. لغت سان در گویش گورانی و پارسی باستان به معنای شاه و سلطان است. بنابر «نامه سرانجام» مراد از شاه یا سلطان، مظهر حق و آئینه تمام‌نمای خداوند است. یارسان در متون دفتری و ادبیات یارسانی به معنی جامعه پیروان آئین یاری، پیرو حق یا اهل حق آمده است. زیرا این عده پیرو مسلک سلطان اسحاق و معتقد به مقام مظهراللهی وی هستند که در سده هشتم هجری، راه و روش‌های کنونی اهل حق یا یارسان را با استفاده از ذخایر معنوی ایران باستان و افکار غالی دوره اسلامی، که پیش از وی در مناطق غرب ایران پراکنده بودند، پی‌ریزی کرد. این آئین، ترکیبی از ادیان کهن ایرانی از جمله زروان، میترا و زردشت (کیش‌های زرتشتی، مانوی و مزدکی) آئین هندوئیسم، ادیان مسیحی، یهودی و اسلام است و پیدایش آن را همگام با خلقت بشر دانسته‌اند. اما به‌طور مشخص سرآغاز شکل‌گیری آن به «بهلول ماهی»^[۱] در سده دوم هجری، «باباناوس» در سده چهارم^[۲] و به‌ویژه «سان سهاک، ضحاک» (سلطان اسحاق^[۳]) در سده هشتم و نهم هجری می‌رسد. متون مقدس این آئین به گویش گورانی (شاخه‌ای از زبان کُردی) نوشته شده و مهم‌ترین این متون، آئین پر دیور یا نامه سرانجام^[۴] است که دارای هفت بخش است (ر. ک. صفی‌زاده، ۱۳۶۱ ب: ۳؛ همو، ۱۳۷۵: ۲۲؛ همو، ۱۳۸۷: ۱۵ و ۲۲؛ امام‌جمعه‌زاده و ویسی، ۱۳۹۴: ۱۰۹-۱۰۴).

تذکر این نکته ضروری است که تلاش‌های زیادی از سوی پژوهش‌گران درباره حقیقت اعتقادی یارسان یا اهل حق صورت گرفته و هر کدام آن را به یکی از جریان‌های دینی و عقیدتی منسوب و یا نزدیک کرده‌اند. انتساب به جریان صوفی- شیعی غالبانه (ایوانف، ۱۹۵۰: ۴۱، ۴۳، ۵۶؛ “Ahl-I Hakk”, ۱۹۶۰, Minorski)؛ مذهبی متفاوت از مذهب عامه و برخوردار از ادیان قدیم ایرانی و سامی و اندیشه‌های غلات شیعه و تصوف (بروین‌سن، ۱۳۸۳: ۳۸، ۳۹)؛ بقایای دیوپرستان عهد هخامنشی (زهر، ۱۳۸۷: ۱۸۶)؛ برآمده از صوفیه و مرتبط با

سالانه دوازده گانه امامت شیعی (الهی، ۱۳۴۳: ۴۱)؛ مجموعه‌ای از عقاید و آراء درهم آمیخته زردشتی، مسیحی، مانوی و غلات (طیبی، ۱۳۴۹: ۱۱۲۷)؛ بقایای غلات (سوری، ۱۳۴۴: ۲۴۵)؛ برگرفته از مذهب تشیع با تلفیق و ائتلاف هفت نهضت شیعی (نوربخشیه، صفویه، علویان سفیدپوش، بکتاشیه، صحاکیه (اسحاقیه)، قاسمیه، پیرشهریاری) (دلفانی، ۱۳۸۴: ۱۳ و مشابه این نظر، سلطانی، ۱۳۷۶: ۲۴)؛ برآمده از اسلام با ریشه‌های باستانی (مهرپرستی، زردشتی، هندوئیسم و...) (خواجهدین، ۱۳۶۲: ۱۱۱-۱۱۲)؛ پیوند با آیین مهرپرستی (بهرامی، ۱۳۸۰: ۴۲؛ قریشی کرین و استهری، ۱۳۹۸: ۱۷۳، ۱۷۴)؛ برگرفته از فرق غالی شیعی مانند نصیری (محمدی، ۱۳۸۷: ۲۴) و نظرات دیگر، برخی از این دیدگاه‌ها است که مطرح شده است و هر کدام ادله‌هایی ارائه داده و مشابهت‌هایی ذکر کرده‌اند (ر. ک. حاجی‌تقی و همکاران، ۱۳۹۴: ۵۴-۵۹؛ برای مهرپرستی، ر. ک. قریشی کرین و استهری، ۱۳۹۸: ۱۷۳-۱۹۶).

در مجموع، یار سان آیینی بنیان نهاده شده توسط سلطان صحاک برزنجی‌ای در سده ۸ ق است که پیروان آن را می‌توان در بخش‌هایی از کرمانشاه، کردستان، همدان، لرستان، آذربایجان، مازندران و عراق یافت. این کیش باورها و آیین‌های ویژه‌ای دارد که در عین برخی شباهت‌ها، آن را از دیگر سنت‌های دینی متمایز می‌کند. اسطوره‌های مربوط به خدا شناسی، آفرینش و انسان شناسی یار سان، بازتاب‌دهنده باورهای کلی این آیین در مورد خدا، جهان و انسان است و مفاهیمی همچون ذات، تجلی و دونادون^{□□} یا تناسخ را در آن‌ها می‌توان جست. بر اساس این اسطوره‌ها، خداوند در عین یگانگی، پیوندی نزدیک و ناگسستنی با فرشتگان و انسان دارد که وجود آموزه دون به دون و ظهور ذات‌ها را در این آیین توجیه می‌کند. از سوی دیگر خداوند با کمک فرشتگان به آفرینش جهان می‌پردازد که هم پیوند میان خداوند و جهان را روشن می‌سازد و هم چگونگی پیدایش برخی باورها و مناسک یار سان را توضیح می‌دهد (توسلی و لاجوردی، ۱۳۹۹: ۲۳). اهل حق معتقدند که خداوند و هفت فرشته مقرب که تجلیات ذات او هستند، بارها در هیأت آدمیان تجسد یافته‌اند و ممکن است موقتاً ناقله جسم آدمیان را در اختیار گیرند (بروین‌سن، ۱۳۸۳: ۲۹۶).

از جمله باورهای یارسانیان اعتقاد به چندین دوره تجلی است؛ که از آغاز پیدایش هستی تا امروز صورت وقوع یافته است. آن‌ها معتقدند ذات خداوند (خاوندکار، خودکار، یا یزدان و...) به تابعیت از روایات تحریف شده اسطوره‌ای شفاهی، در هفت دوره تجلی می‌یابد. البته در دفاتر پردیوری^{□□□} دوره سلطان اسحاق، نسخه خطی (سده ۸ و ۹ ق)، از پنج دوره صحبت شده که یک دوره آن پیش از خلقت بشر است. یزدان به همراهی تعدادی فرشته (گاهی ۵، گاهی ۷ تا و در بعضی از موارد، شمار یاران نام‌شخص و نامحدود است) در قالب جسمانی انسان بر روی زمین حلول یافته است (کلام دوره بهلول ماهی، نسخه خطی؛ کلام دوره پردیور، نسخه خطی). دوره شاه‌خوشین در لرستان سده پنجم هجری یکی از این دوره‌ها است. آن‌ها معتقدند دوره شاه‌خوشین یکی از مهم‌ترین ادوار تجلی است و براین باورند که در این دوره، بنیان بعضی از جنبه‌های عقیدتی آیین یاری گذاشته شده است. از این جنبه‌ها می‌توان اعتقاد به بیاوبس،^{□□□□} قداست موسیقی و مواردی دیگر را برشمرد. درباره دوره‌های تجلی در آیین یارسان و شخصیت‌های این دوره‌ها، پژوهش‌هایی صورت گرفته که نیازی به طرح دوباره آنها نیست (ر. ک: حاجی‌تقی و همکاران، ۱۳۹۴). هدف این پژوهش آن است که به شناسایی و توصیف شخصیت شاه‌خوشین پرداخته و متن انتسابی از سوی یارسانی‌ها به دوره او را مورد بررسی قرار دهد.

پیشینه پژوهش

درباره آیین یاری، صاحب‌نظران متعددی در قالب کتاب‌هایی به ارائه دیدگاه پرداخته و از پیشینه، تطورات، عقاید و رسوم و عبادات و پیوند آن با عقاید و مذاهب گوناگون سخن گفته‌اند. اما در قالب مقاله پژوهی، طیبی (۱۳۴۹) در مقاله‌ای با عنوان «اهل‌حق» (که طی ۴ شماره منتشر شده) به معرفی این فرقه، اساس مذهب آن، ترکیب اجتماعی و مذهبی اهل‌حق و مقدسات آن پرداخته است. همو (۱۳۵۰) با طرح تأثیر هفت امشاسپندان در آیین‌گردان اهل‌حق، برخی از جنبه‌های ارتباط این آیین با دین زردتشت و بخشی از عقاید آن را بررسی کرده است. همچنین وی (۱۳۵۱) در مقاله‌ای به منشأ اجتماعی معتقدات گردان اهل‌حق با

نگاهی جامعه‌شناختی درباره خاندان‌های حقیقت، پرداخته‌است. حاجی تقی و همکارانش (۱۳۹۴) «پیدایش آیین یارسان و دوره‌های تجلی در این آیین» را بررسی کرده‌اند. امام‌جمعه‌زاده و ویسی (۱۳۹۴) با تمرکز بر اهل حق (یارسان) کرمانشاه، مطالعه‌ای مردم‌شناسانه درباره این آیین، به هدف شناخت آیین اهل حق، کاهش ابهامات در زمینه تاریخ شکل‌گیری، عقاید و مردم‌شناسی پیروان آن و تا حدی رازگشایی از اسرار ناگفته این آیین، انجام داده‌اند. نجفی بزرگر و همکاران (۱۳۹۵) به تأثیر آیین‌های اهل حق (کاکه‌یی^{□□□})، شبک (shabak) و علویان در طریقت صفوی و تحول اندیشه غالبانه صفویان پرداخته‌اند.^{□□} ثواقب و همکاران (۱۳۹۶) «ملاحظات انتقادی در باب نگرش سیاحان خارجی دوره قاجار به آیین یارسان»^{□□□} داشته‌اند و آراء این سیاحان را درباره فرقه علی‌اللهی بررسی کرده‌اند. توسلی و لاجوردی (۱۳۹۹)، با تأکید بر «اسطوره‌های بنیادین در باور یارسان (اهل حق)»، آموزه‌هایی چون خداشناسی، جهان‌شناسی، فرشته‌شناسی و انسان‌شناسی در این آیین را بررسی کرده‌اند. پژوهش پیش رو، یکی از دوره‌های تجلی آیین یاری را که دوره شاه‌خوشین است بررسی کرده و شخصیت شاه‌خوشین را بر اساس متن انتسابی به وی مورد بازکاوی قرار داده؛ بلکه چهره واقعی او مشخص گردد.

بررسی دوره زندگی شاه‌خوشین

درباره شخصیت شاه‌خوشین در نزد یارسانیان اسطوره‌هایی موجود است که در دفاتر دوره شاه‌خوشین، دوره پردیوری اول (دوره سلطان اسحاق)، دوره باباناووس، دوره پردیوری دوم (زمان قاجار) (تمامی این دفاتر، نسخه خطی هستند) و متون متأخر انعکاس یافته است. بنابر اسطوره‌ها، یارسانیان معتقدند شاه‌خوشین از مادری بکرزاده شد. از اهالی لرستان است و باباطاهر عریان از یاران وی است. شاه‌خوشین در باور اهل یارسان یکی از تجلیات ذات اعظم شناخته می‌شود. او پس از خاوندکار، علی (ع)، بهلول ماهی، شاه فضل‌ولی، بابا سرهنگ و

پیش از بابا ناووس و سلطان اسحاق ظهور کرده است (امامی، ۱۳۸۹: ۲۴۹۶). برای رمزگشایی از شخصیت شاهخوشین، در آغاز به نقد و بررسی متون دینی یارسانیان پرداخته خواهد شد، سپس تاریخ‌نگاری و تحقیقات پیرامون شاهخوشین و دوره او بررسی می‌شود و سرانجام متن ادعایی منتسب به دوره شاهخوشین، مورد واکاوی قرار می‌گیرد.

نقد و بررسی متون دینی یارسانیان درباره شاهخوشین

منابع اصلی درباره شاهخوشین، مربوط به خود یارسانیان است. از جمله این منابع باید به متن دفتری کلام دوره شاهخوشین اشاره کرد که توسط سیدقاسم افضلی شاه‌ابراهیمی (۱۳۵۲) گردآوری شده و در دفتر رموز یارستان به چاپ رسیده است. به نظر می‌رسد مجموعه ابیاتی که افضلی به دوره شاهخوشین منتسب دانسته و تحت عنوان نام وی قرار داده است، همگی مربوط به آن دوره نباشند؛ زیرا افزون‌بر آنکه در چند بیت، قالب عروضی و محتوایی ابیات با هم‌دیگر هم‌خوانی و هم‌آهنگی ندارد، قسمت میانی کار دارای تفاوت با بقیه ابیات بوده و از لحاظ زبانی و عروضی و محتوایی متعلق به دوره‌های متأخر است و چنین به نظر می‌رسد سروده‌ها متعلق به امیر نوروز سورانی باشد. درباره این کلام باید گفت ابیاتی که به زبانی کردی- فارسی هستند، تعلق بیشتری به دوره شاهخوشین دارند.

منبع دیگر از متون عقیدتی یارسانیان که در آن اشاراتی به شاهخوشین و دوره او رفته است، متون دوره پردیوری است که از زبان سلطان اسحاق و یاران وی^{□□□□} در سده ۹ و ۱۰ ق. سروده شده است (حسینی، ۱۳۸۲). در مجموعه کلامی با عنوان کلام دوره باباناووس (متعلق به دوره پردیوری اول)، نسخه خطی، که از سوی محققین به عنوان «دوره تجلی» پس از شاهخوشین شناخته می‌شود نیز اشاره‌هایی به شاهخوشین و دوره او شده است. آنچه در این دو منبع، صحت باور یارسانیان به دوره شاهخوشین به عنوان یک دوره تجلی را تأیید می‌کند، گواهی غلامان از «دون» های گذشته است؛ که یکی از دون‌ها مربوط به «دوره لرستان» است. دیگر منبع مرتبط با دوره شاهخوشین، دفاتر دوره بیری‌تنی (چهل‌تن)، نسخه خطی، است.

در این دفاتر نیز به کرات و به مقتضای دسته‌بندی‌های دوره‌ای از تاریخ عقیدتی یار سانیان، به دوره شاه‌خوشین اشاره شده است؛ اما نمی‌توان تمامی مطالب این دفاتر در خصوص شاه‌خوشین و اوضاع دینی آیین یارسان در آن زمان را دارای صحت دانست؛ زیرا بین این دو دوره بیش از شش سده فاصله است و طبیعتاً فاصله زمانی به همراه نقص در سنت شفاهی برای انتقال تعالیم و مفاهیم موجب می‌شود شکافی عقیدتی در این میان ظاهر شود و از لحاظ محتوای عقیدتی میان آن‌ها تفاوت به وجود آید.

شاهنامه‌حقیقت، اثری به زبان فارسی از جیحون‌آبادی (۱۳۷۳) پیشوای شاخه شاه‌حیاتی (یا هیاسی) در حوالی دینور است. نویسنده در این کتاب به ذکر پیدایش مذهبی در غرب ایران پرداخته که از آن، گاه تحت عنوان اهل حق، گاه نصیری، گاه یاری، گاه اهل حقیقت و گاه جعفری نام برده است و عقاید مرتبط به آن را - که گاه کفرآمیز، گاه اسلامی، گاه شیعی و گاه صوفیانه است - به درستی مشخص نکرده است. مؤلف قصد نزدیک کردن آیین یاری به تشیع را داشته و به منظور شنا ساندن مردمان منطقه خود و آیین آن‌ها به جامعه ایرانی، کتاب را به زبان فارسی نظم کرده است. کتاب دارای مطالبی مربوط به دوره شاه‌خوشین است؛ اما بسیاری از مطالب آن مربوط به نظرات متأخرین درباره دوره شاه‌خوشین است و از این لحاظ نمی‌توان کمک چندانی از آن گرفت.

از میان محققین غربی، نخستین بار مینورسکی در صدد برآمد معادلی تاریخی برای شخصیت شاه‌خوشین به دست دهد (۳۰۶: ۱۹۶۴، Minorski). او به استناد مطالبی از کتاب *مجم‌التواریخ و القصاص*، اظهار داشت شخصیتی که در این کتاب به نام خوشین بن مسعود کُردی آمده است، همان شاه‌خوشین مورد قبول در نزد یار سانیان است. خوشین بن مسعود کُردی در جنگ با بدر بن حسنویه ^{□□□□} کُردی مشارکت داشت و از هواداری کُردهای قبایل گوران برخوردار بود (*مجم‌التواریخ و القصاص*، بی تا: ۳۹۹). در کتاب مذکور، محل وقوع جنگ و کشته شدن شاه‌خوشین حوالی سپیدرود است (همان: ۴۰۱)؛ اما مینورسکی معتقد است سپیدرود بسیار از منطقه مورد نفوذ حسنویه و کُردها دور بوده و صحیح آن رودخانه سیروان

مجموعه مطالعات ایرانی اسلامی، دوره ۱۱، شماره ۴- زمستان ۱۴۰۰.

است (Minorski, ۱۹۴۳: ۸۳). به نظر می‌رسد مینورسکی این استدلال را با توجه به استنباط از مطالب شفاهی و کتبی یارسانیان درباره شاهخوشین برداشت کرده است (Minorski, ۱۹۴۳: ۳۰۸-۳۰۹)؛ زیرا پیروان آیین یاری محل کشته‌شدن شاهخوشین را- در نزد یارسانیان غرق‌شدن عمدی درست است- رودخانه سیروان معرفی کرده‌اند. جنبه‌ای دیگر از دوره شاهخوشین که مورد بررسی مینورسکی قرار گرفته؛ حکایتی در دفاتر یاری است که از دیدار شاهخوشین و باباطاهر- و این که باباطاهر در زمره یاران شاهخوشین بوده- سخن به میان آورده است. او مدعی است این حکایت، تحریف شده ملاقات طغرل بیگ با باباطاهر و چند صوفی دیگر در شهر همدان به‌هنگام لشکرکشی طغرل به غرب ایران است که راوندی به سال ۵۹۹ ق. به آن اشاره کرده است (راوندی، ۱۳۶۴: ۹۸-۹۹).^{□□} به نظر مینورسکی آنچه در میان یارسانیان درباره شاهخوشین و باباطاهر^{□□} موجود است، برگرفته از این واقعه است (Minorski, ۱۹۶۴: ۳۱۱). در نسخه‌های دوره‌های مختلف یارسان، از باباطاهر به‌عنوان یکی از پیشوایان خود (= مظهر ذات هفتم از هفت تن زمان شاهخوشین) یاد شده است و در ابیاتی از باباطاهر نیز مستقیم و یا غیرمستقیم به شاهخوشین اشاره شده است (ر. ک. امامی، ۱۳۸۹: ۲۵۰۰-۲۵۰۷). کسانی باباطاهر را جزو چهار یار مقرب شاهخوشین به شمار آورده‌اند (طیبی، ۱۳۴۹: ۱۲۱۱).

در تذکره/علی (یا همان مجموعه/اهل حق)^{□□□} که توسط ایوانف با بینشی اسماعیلیه گردآوری شده؛ دوره‌ای به‌نام شاهخوشین پس از دوره مرتضی‌علی آمده است (ایوانف، ۱۹۵۰: ۲۵). مطالب کتاب بدین شرح است: ابتدا درآویش به سماء پرداخته و منتظر حلول خداوند در قالب جسمانی بودند (همان: ۲۶). سپس خبر از حامله شدن ماما جلاله دختر بکر «میرزا آمانه» در بلوران لرستان به‌صورت ماورایی داده می‌شود. متعاقب آن، میرزا آمانه و پسرانش برای حفظ آبرو در صدد کشتن دختر برمی‌آیند که بنابر عللی موفق به انجام این کار نمی‌شوند. ناگاه نوبت به زاده‌شدن شاهخوشین از راه دهان می‌رسد و معجزاتی نظیر سخن گفتن با مردم و مذمت کردن آن‌ها رخ می‌دهد (کلام دوره شاهخوشین، نسخه خطی، ۱-۸). به‌طور نامرتب خبر

از حمله رومیان به خطه لرستان می‌رود و در پی آن ایل میرزا آمانه کوچ کرده و از سر اضطرار ماما جلاله را با شاه‌خوشین، به سبب آنکه قادر به انتقال دادن وی نیستند، تنها می‌گذارند. در این میان، شاه‌خوشین در کنار گاوی که برای حمل وی در نظر گرفته شده بود، به معجزه‌های دست می‌زند و آفتاب را سه نوبت به‌روی زمین می‌آورد (همان: ۱۲-۲۰). یاران او با این علامت، به مکان وی پی برده و به‌سوی او می‌آیند. دیداری که برای آن‌ها بشارت‌دهنده جابه‌جا شدن دوره‌ای بر دوره‌ی دیگر است. به دنبال آن، شاه‌خوشین قباله‌ای را که در زیر ستون مسجدی در کوفه بوده به دست می‌آورد و با آن، هم حقانیت خود را ثابت کرده و هم از رابطه خود با حضرت علی (ع) سخن به میان می‌آورد. پس از مدتی به‌ناگاه شاه‌خوشین به ملاقات باباطاهر رفته و در آن‌جا یاران را به غذایی معجزه‌آسا که در یک ظرف کوچک پخته شده بود، مهمانی می‌کند. در پی رد و بدل شدن چندین گفتگو بین وی و باباطاهر، یک‌باره شاه‌خوشین از زمان مرگ خود سخن می‌گوید و در رودخانه سیروان رفته و غرق می‌شود (همان: ۴۱-۴۲).

صفی‌زاده در کتاب‌هایی که درباره یارسانیان منتشر ساخته است، مطالبی را نیز به دوره شاه‌خوشین اختصاص داده است (صفی‌زاده، ۱۳۷۵: ۵۸۲-۵۸۳؛ همو، ۱۳۸۷: ۸۱؛ همو، ۱۳۶۱: ۴۲-۴۸). او با استناد به مطالب به دست آمده از دفاتر یارسانیان، تذکره‌های محلی، تراجم اولیاء، نوشته‌های فردی به نام کاکا ردایی کردی (سده ۱۲ ق.) و اسطوره‌های شفایی گردی، دوران حیات شاه‌خوشین را در سال‌های ۴۰۶-۴۶۷ ق. قرار می‌دهد. صفی‌زاده بنا بر همان بینشی که درباره یارسانیان و صوفی‌پنداشتن بنیان‌گذاران آن دارد؛ رابطه باباطاهر و شاه‌خوشین را درست دانسته و از اقدامات شاه‌خوشین در منطقه سخن به میان آورده است. نظرات صفی‌زاده درباره شاه‌خوشین که اقتباسی از نظرات حشمت‌الله طیبی (طیبی، ۱۳۵۱: ۵۰-۶۰) است، مورد پذیرش گل‌مراد مرادی (۱۹۹۶: ۶۱) از محققین یارسانی خارج از کشور قرار گرفته است. سلطانی در کتاب *نهضت علویان زاگرس* (۱۳۷۶: ۱/ ۵۳-۲۶)، دوره‌ای را به بررسی احوال شاه‌خوشین اختصاص داده است. سلطانی نه‌تنها نظر مینورسکی درباره شاه‌خوشین را درست دانسته (همان: ۳۶)؛ بلکه خود نیز از منظر دیگری قصد تایید آن را دارد. او مدعی است

مجمه مطالعات ایرانی اسلامی، دوره ۱۱، شماره ۴- زمستان ۱۴۰۰.

آنچه در *تاریخ الخلفاء* سیوطی درباره یکی از شخصیت‌های پیرو مذهب تشیع- که در بغداد دعوی حلولیت کرده^{□□□□}- آمده، بیان‌کننده احوال حسین بن مسعود کُردی علوی ملقب به مبارک شاه علوی است؛ نامی که سلطانی آن را برای شاه‌خوشین به دست می‌دهد (سلطانی، ۱۳۷۶: ۳۱/۱). سلطانی مدعی است وی فردی شیعی بوده و محل تولدش ناحیه اورامان است و دفاتر به‌غلط محل زندگی او را ناحیه لرستان ذکر کرده‌اند. او می‌گوید شاه‌خوشین پس از آنکه چند سالی در بغداد مشغول تحصیل بود؛ به میان مردمان منطقه غرب کشور و بالأخص ناحیه اورامان رفت و رهبری آن‌ها را در جدال با عباسیان و حکومت‌های محلی بر عهده گرفت. از آنجایی که سلطانی معتقد است بررسی‌اش در این باره جنبه تاریخی دارد و عقیدتی نیست؛ اسطوره‌های یاری درباره شاه‌خوشین را بررسی نکرده و همچنین مدعی است ابوعلی سینا رساله/صحویه خود را درباره نقد عقاید شاه‌خوشین نگاشته است (همان: ۳۰-۳۶ و ۴۱).

محمدی در منظومه *اهل حق‌نامه*، نظرات مینورسکی و پیروانش را رد و مطالب دیگری ایراد کرده است. او معتقد است شاه‌خوشین (۴۰۶-۴۶۷ ق.) همان هزار اسب بن با نگیر (۴۰۵-۴۶۵ ق.) است. می‌گوید لفظ «با نکیر» غلط بوده و صحیح آن «با نگیر» (= دست بالای گیرنده) است که لقب پدر هزار اسب بوده است (محمدی، ۱۳۹۰: ۴۲-۴۱)؛ اما این‌اثیر در ذکر واقعه سال ۴۰۵ ق. از درگیری الحسین بن مسعود الکردی در منطقه کوسجد با بدر بن حسنویه و از حمایت قبیله جورقان از الحسین بن مسعودی الکردی سخن به میان آورده است (ابن‌اثیر، ۱۳۸۵ ق: ۹/۲۴۸). طیب طاهری با استناد به ابیاتی که از زبان یاران شاه‌خوشین نقل شده، گاه‌شماری وقایع ایام وی را به دست می‌دهد و نتیجه می‌گیرد شاه‌خوشین در ۳۴۴/۹/۱۸ هجری قمری برابر با ۳۳۳/۱۱/۱۱ هجری شمسی و معادل ۹۵۵/۱/۲۵ میلادی به دنیا آمده است (طاهری، ۱۳۸۹: ۱۶۶-۱۷۰). شفیعی کدکنی با استناد به مطالب کتاب *فسطاط العدله*، از شخصی به نام محمد بن شمس کُردی نام برده و احتمال داده است که او می‌تواند همان شاه‌خوشین باشد (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۶: ۲۳۶). آنچه در این کتاب درباره محمد بن

شمس آمده و کدکنی نیز به آن استدلال می‌کند، مذهب محمدبن شمس است که تحت عنوان «خوشینان» از آن نام برده شده است (خطیب: برگه ۵۵۶) و کدکنی از رابطه آن با شخصیت مورد بررسی ذکری نکرده است.

یکی دیگر از جنبه‌های دوره حیات و تجلی شاه‌خوشین که برای یار سانیان دارای قداست است؛ احاطه شدن شاه‌خوشین با یارانی چند است؛ که البته نمی‌توان مشخص کرد که کدام‌یک از آن‌ها فرشتگان آسمانی و کدام‌یک اشخاصی زمینی هستند. درباره احوال این افراد نیز در میان محققین اتفاق نظری وجود ندارد و تنها به ذکر نام و یا مطابقت اسم آن‌ها با شخصیت‌های تاریخی و مذهبی اکتفا کرده‌اند. برای مثال؛ ادموندز از باباطاهر عریان، بابابزرگ، کاکا ردا (یا رضا)، کوره فقی و ماما جلاله تحت عنوان یاران شاه‌خوشین نام برده است (ادموندز، ۱۳۸۲: ۲۰۶). صفی‌زاده، نام‌های باباطاهر همدانی، بابا فقیه لرستانی، بابابزرگ لرستانی، باباحسن لرستانی، کاکا ردایی لرستانی، قاضی نبی، خداداد، قرنندی، باباهندو اورامان، خویبار، پیرحیدر لرستانی، پیرخضر، ریحان‌خانم لرستانی فاطمه لره گوران، پیرشهریار اورامی، لزاخانم جاف، خاتون می‌زرد لرستانی را به عنوان یاران شاه‌خوشین صحیح دانسته است (صفی‌زاده، ۱۳۸۷: ۸۶-۱۰۳). هم‌چنین القاضی، یاران و فرشتگان ملازم شاه‌خوشین را چنین بر شمرده: هندو، چلبی (داوود)، کاکه‌ردا (بنیامین)، شهریار (پیرموسی)، ریحانه (مصطفی)، نسا (رمزبار)، احمد (یادگار)، بابابزرگ و بابا فقیه. به نظر می‌رسد القاضی در صدد بوده شش تن از افراد ملازم شاه‌خوشین را در زمره ملائکه قرار دهد (القاضی، بی تا: ۱۸). در این بین، باید گفت نامی از احمد و نسا در دفتر شاه‌خوشین نرفته که بخواهیم آن‌ها را از فرشتگان به حساب آوریم. سلطانی نیز باباطاهر، فاطمه لره - که به نظر او همسر باباطاهر بوده، نه خواهرش - و عین‌القضات همدانی را از یاران شاه‌خوشین می‌داند (سلطانی، ۱۳۷۶: ۴۶/۱-۴۷).^{□□□□} درباره فاطمه لره و نسبت او با باباطاهر روایات مختلفی آمده است (ر. ک. امامی، ۱۳۸۹: ۲۴۹۹-۲۵۰۰).

شاهخوشین و دوره او بر اساس متن منتسب به «دوره شاهخوشین»

اکنون به بررسی دوره شاهخوشین و وضعیت وی و یارانش در آن زمان بر اساس متن دوره شاهخوشین می‌پردازیم و متن منتسب به او نیز بررسی می‌شود. در این بررسی، نسخه خطی دفتر دوره شاهخوشین - که نوشته‌ای از آن تحت عنوان دوره شاهخوشین توسط سیدقاسم افضلی چاپ شده - مورد استفاده قرار گرفته است. متن دوره شاهخوشین، اطلاعات زیر را درباره وی و زمانه‌اش به دست می‌دهد: از مادر شاهخوشین با لفظ «کناچه» (= دختر) یاد شده است. وی از ایلش که کوچ کرده‌اند به جای مانده. در حال گریه و زاری است. صحبت از گاوی به میان آمده که به واسطه آن که «خالق» بر روی دوش وی است، توان جابه‌جا شدن را ندارد. مادر شاهخوشین اعلام می‌دارد که آبستن شدن در حال بکریت امری آسمانی بوده و نباید مردم «لرستان» فرزند وی را نامشروع و حرام‌زاده بدانند. یکی از یاران، ماما جلاله (مادر شاهخوشین) را مورد خطاب قرار می‌دهد و به وی می‌گوید که لازم نیست از وضعیت فرزند خود نگران باشد؛ زیرا فرزندش صاحب هفت زمین و هفت آسمان است. شاهخوشین می‌گوید که نباید وی را «یزدان» بدانند، بلکه کسی «یزدان» را نمی‌شناسد، چه بسا که یزدان همان شیر غُرّانی باشد که صاحب دَلْدُل است (کلام دوره شاهخوشین، نسخه خطی، برگه ۱). در ادامه، کاکا ریا گواهی می‌دهد که جلاله بکر بوده و خوشین فرزند جلاله است. سپس شاهخوشین می‌گوید که مادرش ماما جلاله و فردی دیگر به نام «رنگینه»، که هویتش در قبال آن دو در متن مشخص نمی‌شود، به ترتیب و توالی تناسخی تا زمان وی آمده‌اند (همان: برگه ۲).

شاهخوشین دوباره در ابیاتی اشاره می‌کند که هر کس می‌خواهد خدای واقعی را بشناسد باید خدای خود را همان شاهسواری که صاحب مکه و مدینه است بداند. در این بین، ناگاه از انگشتی سحرآمیز و قدرت فراوان آن سخن رفته و چنین می‌نماید که توسط فردی به نام «پیرخدر» ربوده شده است. سپس اشاره می‌شود به این که رمه گو سفندان میرزا آمانه (پدر ماما جلاله) در معرض تهدید قرار دارند (همان: برگه ۲) و امکان آن هست که آنها ربوده شوند و شاهخوشین باید هوشیار و آگاه باشد (همان: برگه ۳). آن‌گاه از یک درگیری سخن به میان

می‌آید که در «سرکوب پلنگان» روی داده و بانگ چکاچاک شمشیر و صدای ضرب کمان به گوش رسیده و عرصه از نامردان خالی شده و آنها روی به فرار نهاده، تنها شیران دلیر هستند که باقی مانده‌اند. در ابیات بعد، شاه‌خوشین از سوی یارانش با لقب «خاوندکار» مورد خطاب واقع می‌شود (همان: برگه ۳-۴). خود شاه‌خوشین برای باز ستاندن رمه میرزا آمانه وارد شده است. در ادامه از جایی به نام «ماسیوان»، صحبت شده که رمه میرزا آمانه به آن جا منتقل شده است (همان: برگه ۴-۵).

محتوای متن در همین معانی سیر کرده و در ادامه، شاه‌خوشین چندین بار از سوی یارانش با لفظ «جبار»^{□□□} مورد خطاب قرار گرفته است (همان: برگه ۵). شاه‌خوشین در بیتی، فردی به نام «شهریار فلک‌دین» را به مصاحبت دعوت می‌کند (همان: برگه ۶). یکی از یاران شاه‌خوشین به نام بابابزرگ از او می‌خواهد که برای اثبات خدایی خویش معجزه‌ای انجام دهد و «یافته‌کوه» (از کوه‌های لرس‌ستان) را به سخن گفتن وادارد. به موجب این درخواست، شاه‌خوشین به یافته‌کوه دستور می‌دهد، از آنجا که وی صاحب هر دو جهان است، به فرمانش به سخن بیاید. یافته‌کوه، بنابر حکم شاه‌خوشین، به زبان می‌آید و می‌گوید که بابابزرگ بر سروی نشسته و مردمان به بابابزرگ سجده می‌آورند. سپس بنابر درخواست دوباره یاران از شاه‌خوشین و به موجب فرمان وی، یافته‌کوه به سخن می‌آید و می‌گوید که شاه‌خوشین بر سروی نشسته است (همان: برگه ۷). در بیتی پس از اینها، شاه‌خوشین می‌گوید که در جایی به نام «لنگر» مقام کرده‌است. آن‌گاه بلافاصله لحن متن عوض می‌شود و شاه‌خوشین از خراب شدن «قلای کنگاور» به وسیله خود و یارانش صحبت می‌کند (همان: برگه ۸). سپس یکی از یاران شاه‌خوشین را، با لقب «کوثر» (خوشین کوثر) مورد خطاب قرار می‌دهد و او را خراب‌کننده «قلای کنگاور» می‌داند. بیت بعدی به خرابه‌های کنگاور اشاره کرده است، و دوباره شاه‌خوشین را ویران‌کننده «قلای کنگاور» معرفی می‌کند. بیت پس از آن، به خرابه‌های کنگاور اشاره کرده و دوباره از آن خرابه سخن رفته‌است. در ادامه، بابابزرگ می‌گوید که در

مکانی به نام «کنگره» به حضور شاهخوشین رسیده است. ناگهان لحن متن تغییر کرده و سخن از یک «چاه» و «ضحاک» نامی به میان می‌آید (همان: برگه ۱۱).

تو صفیات قسمت‌های دیگر متن، از لحاظ معنایی بسیار پیچیده است تا جایی که در بیتی، شاهخوشین می‌گوید بابابزرگ مویی است که از کف پای وی روییده است و در ادامه به او می‌گوید اگر کچروی کند، وی را به مویی از بدن مصطفی (هویتش بنابر ابیات بعدی چنین می‌نماید که منظور پیامبر (ص) باشد) تبدیل می‌کند. سپس کاکا ریا به شاهخوشین می‌گوید که «چوگان» بازی او بدون «گوی» است و میدانی که شاهخوشین در آن می‌تازد پایانی ندارد (همان: برگه ۱۱). در ابیاتی، به چشیدن یاران از «طوبی» اشاره شده و دوباره حرف از بازی چوگان و مکانی به نام لنگر به میان می‌آید. پس شاهخوشین یاران خود را در شماره ۶ و ۷ و ۹۹۹ و ۱۰۰ به حساب می‌آورد. در ادامه، کاکا ریا می‌گوید که شاهخوشین از «بلوران» (منطقه‌ای در لرستان فعلی) آمده است. هندونامی شاهخوشین را با لقب «شالیار» (= شهریار) مورد خطاب قرار می‌دهد. در بیتی پس از آن، به «کعبه» اشاره رفته که نه مکانش توصیف می‌شود و نه جای آن تعیین می‌گردد. آن‌گاه شاهخوشین به یکی از یاران که نامش «هندو» است، نصیحت می‌کند که اگر شنا بلد نیست در کشتی ننشیند (همان: برگه ۱۱).

هندو نیز به جواب آمده و می‌گوید که اصل وی از «۱۰۰ است» (عدد صد) و ساکن زابلستان است و پدر وی کسی نیست. ناگاه سخن از قصد کردن شاهخوشین و آن‌گاه رفتن وی به «قلای شاین» و مزده‌دادن بابا فقیه از این خبر به میان می‌آید (همان: برگه ۱۲) و چند بیت دیگر تکرار همان مطالب است تا این که بابا فقیه که از اهالی قلائی شاین است، از آمدن شاهخوشین به منطقه آگاه شده، با حالتی خشمگین نزد وی می‌آید و می‌گوید: مدتی است با شمشیر و سلاح آماده بوده تا این که به ملازمت شاهخوشین درآید. شاهخوشین از یاران می‌خواهد که در التزام وی به زیارت قبر ابودجانه نامی بروند (همان: برگه ۱۳). شاهخوشین در هنگام زیارت قبر ابودجانه از وی می‌خواهد که بیدار شود و از خواب ۳۶۶ ساله برخیزد. ابودجانه اطاعت می‌کند، کفن پاره می‌نماید و زنده می‌شود. او گواهی می‌دهد که شاهخوشین صاحب

نه صد نه صد ه ^{□□□□} غلامان است. از آنجایی که ابودجانه هر دو جهان را دیده، شاه‌خوشین را صاحب هر دو جهان می‌داند و از «ز صیر» نامی (که مشخص نیست منظور شخص خاص است یا لقب پیروزمند) مدد می‌طلبد. در ادامه سخنان وی، شاه‌خوشین از ابودجانه می‌خواهد که «بانگ سلطانی» دهد. آن‌گاه شاه‌خوشین از باز سفیدی سخن به میان می‌آورد که همراه وی است و عامل پیروزی‌اش در جنگ‌ها بوده‌است. در جواب وی، بابا فقیه اعلام می‌دارد که یک «زَشَه دال» ^{□□□□} است. در ادامه، شاه‌خوشین از «درویش» بودن ^{□□□□□□} ذکر می‌کند و از «کیش» مربوط به خود سخن می‌گوید (همان: برگه ۱۵) سپس به آمدن خود از جایی به نام بلغاره اشاره کرده و از مورو مار و گاو و تریاک حرف می‌زند (همان: برگه ۱۶).

به‌ناگاه چنین می‌نماید که اختلافی میان بابا فقیه و شاه‌خوشین رخ نموده باشد، که بلافاصله بیتی از زبان بابا فقیه مبنی بر گواهی‌دادن به صحت خدا بودن شاه‌خوشین اشاره دارد. شاه‌خوشین در ادامه، از یک «بچه» و وجود داشتن او سخن گفته و به آشکار کردن مصطفی از پشت پرده اشاره می‌نماید (همان: برگه ۱۶). در جواب وی، بابا فقیه ابیاتی ایراد می‌کند که یک مصرع آن چنین است: «و مرده به ناموس بهتر از زنده به ننگ». شاه‌خوشین خطاب به بابا فقیه می‌گوید که «خدا» نیست ولی «با خداست» و اصل خویشتن را از «خوره» می‌داند و خوره‌زاد است (همان: برگه ۱۷). سپس می‌گوید در آن خیمه‌ای که حوا و آدم بوده‌اند وی نیز حضور داشته است (همان: برگه ۱۸). در این‌جا، ابیاتی که از متون متأخر از زبان شاه‌خوشین جاری کرده و موضوع آن معراج رفتن پیامبر و مشاهده کردن علی به‌عنوان خدا است و چند بیتی که پس از آن آمده نیز متأثر از محتوای این قسمت است. در ادامه، ابیات اضافی متن چنین تداوم یافته است که شاه‌خوشین می‌گوید سالار ۴ و ۵ و ۸ است (همان: برگه ۱۸). بیت بعد می‌گوید که شاه‌خوشین از آب کوثر پیاله‌ای نوشیده است، سپس از تفاوت داشتن شاه‌خوشین و «حیدر» صحبت می‌شود (همان: برگه ۲۰).

در قسمت پایانی متن است که باباطاهر – برای نخستین بار – ظاهر شده و از رابطه خود با شاه‌خوشین سخن به میان می‌آورد، رابطه‌ای که آن‌چنان که باباطاهر آن را توصیف می‌کند،

ممکن بوده که برای وی عواقبی داشته باشد؛ اما با وجود این، وی به آن می‌پردازد. سپس در جواب باباطاهر، شاه‌خوشین نیز بر صحت آن رابطه گواهی می‌دهد و چند بیت درباره او می‌سراید. آن‌گاه فاطمه به سخن می‌آید و اظهار خشنودی و شغف می‌کند که شاه‌خوشین مهمان آنهاست. در ادامه، شاه‌خوشین برای باباطاهر تعریف می‌کند که همچون دریای خزر است؛ آغاز و پایانی ندارد و نامحدود است. در نهایت، در همان موضع، شاه‌خوشین ابیاتی را می‌سراید که مصرع آخرین یکی از آنها چنین است: «بلی با مکر زنان کاری ندارم» و متن کلام دوره شاه‌خوشین با این بیت به پایان می‌رسد (همان: برگه ۲۰).

نتیجه گیری

از بررسی آثار مربوط به دوره شاه‌خوشین به دست می‌آید که این آثار در آغاز به صورت تاریخی شفاهی و نسل‌به‌نسل منتقل شده و در همین اواخر به صورت نوشته درآمد است؛ لذا از گزند نقصان، ورود روایت‌های ملی و حماسی، شعائر دینی و بعضی از جریان‌های سیاسی در آن به دور نمانده است. به همین دلیل، با بررسی متن، خواننده متوجه خواهد شد که روایت‌های ملی (فره ایزدی)، حوادث تاریخی (بدر بن حسنویه گرد)، بعضی از جریان‌های دینی و معجزات پیامبران (معراج و دیدار با حضرت علی و یا با مردم حرف‌زدن در گهواره و یا از مادر با کره زاده شدن) و گرایش‌های صوفیانه (دیدار با باباطاهر) وارد متن شده و یا این‌که به شاه‌خوشین عصر سلجوقی نسبت داده شده است. در خصوص شاه‌خوشین و این‌که آیا او فردی اسطوره‌ای و یا شخصیتی تاریخی است؛ شاید بتوان گفت فردی دارای شخصیت تاریخی است که با توجه به جایگاه او در روایت‌های محلی به شکل فردی اسطوره‌ای متصور شده است که به دلیل کرامات زیاد توانسته است دل مردمان آیین یاری را به دست آورد و باعث رشد و شکوفایی این آیین در آن دوره از تاریخ دینی مردمان غرب ایران شود و در عین منش صوفیانه، توانایی نبرد با حکومت‌های محلی را دارد. از آنجایی که شاه‌خوشین یکی از شخصیت‌های تجلی خداوند بر روی زمین در آیین یاری است، بایستی در عین خداوند بودن

بتواند به صورت انسانی ظاهر شود تا دل پیروانش را به دست آورد. اما با بررسی متون تاریخی، خواننده متوجه خواهد شد شاه‌خوشین از زبان خود این امر را تایید نمی‌کند و می‌گوید خدا نیست؛ اما با خداست. فارغ از اسطوره یا تاریخی بودن شاه‌خوشین، شاید بتوان اقداماتش در دوره منتسب به سلجوقیان و درگیری‌های مذهبی و کلامی عصر عباسی را مرهمی بر زخم‌های پیروان این آیین دانست و یا حداقل مایل بودند با اسطوره ساختن این شخصیت، آیین و مذهب خود را در قالب اسلام با گرایش صوفیانه ریخته و به حیات تاریخی خود ادامه دهند.

پی‌نوشت‌ها:

ⁱ . مهرگان‌گذک = کده. مهرجان‌قذف، مهرگان‌قدق، مهرجان‌قدق، مهرجان‌کده نیز نوشته شده است (مسعودی، بی‌تا: ۴۴ و ۳۰۶؛ دمشقی، ۱۳۸۲: ۲۹۰). در اصل، مهرکان - کتک (خانه مهرک) است (مارکوارت، ۱۳۷۳: ۹۴).

ⁱⁱ . ما سپتان، به زبان عربی. فارسی ما سبّذان و ماه سبّذان نوشته می‌شود. اصل آن ماه سبّذان است که به قمر (ماه) مضاف شده (ابن‌عبدالحق بغدادی، ۱۴۱۲ق: ۳ / ۱۲۲۰)، از دو جزء «ماه» (تصحیفی از ماد، مای) و «اسبّذان» (اسپتان، اسپدان، شاید تلفظی از اسپهان به معنی مکان سپاهیان) ترکیب یافته است. ما سبّذان حَدّ جنوبی ماه کوفه در دامنه کوهی به نام «کبر» (کبیرکوه) واقع بوده است (مسعودی، بی‌تا: ۴۴).

ⁱⁱⁱ . اکنون به سال ۳۳۲ق. بیشتر خرمیان از فرقه کردکیه و لود شاهیه هستند و این دو فرقه از همه خرمیان معتبرترند. بابک خرمی که در سرزمین اران و آذربایجان برضد مأمون و معتصم خروج کرد، از آن‌ها بود. بیشتر خرمیان در خراسان و ری و اصفهان و آذربایجان و کرج ابودلف و برج که به نام رذ و ورسنجان معروف است و هم در صیروان و صیمره و اریوجان ماسبّذان و دیگر نواحی هستند و بیشتر در روستاها و مزارع اقامت دارند و اعتقاد دارند که بعدها اعتباری خواهند یافت و منتظر ظهوری هستند که به روزگار آینده رخ می‌دهد. اینان در خراسان و دیگر جاها به باطنیه معروفند (مسعودی، ۱۴۰۹ق: ۳ / ۲۹۳-۲۹۴).

^{iv}. برای نمونه؛ مؤلف *احسن التماسیم* از فرقه‌های مذهبی حنیفی، نجاری، زعفرانی، حنبلی، شافعی، شیعه غالی، اهل حدیث، خاصی و عامی، مذهب سفیان ثوری و... نام برده است (کرمی (مقدسی)، بی تا: ۳۷ و ۳۹۵).

^v. جم، برگرفته از کلمه عربی جمع به معنی اجتماع جماعتی از مردان حق برای عبادت که عده آن‌ها نباید کمتر از سه نفر باشد. جم‌خانه (جمع‌خانه) محل اجتماع اهل حق برای مناسک دین است که با مراسم خاصی برگزار می‌شود. جم‌خانه تقریباً شبیه خانقاه در اصطلاح دراویش است. شرط شرکت در جم عبارت است از: ذکوریت، سرسپردگی به یکی از خاندان‌های حقیقت، رشید و عاقل بودن، به قصد عبادت و بندگی خدا وارد شدن، بستن کمربندی به روی لباس، وارد شدن به جم‌خانه با کمال فروتنی و گفتن یا علی (طیبی)، ۱۳۴۹: ش ۱۱ / ۱۴۲۰-۱۴۱۹). در جم‌خانه، کلام‌هایی به‌عنوان سریند از سوی کلام‌خوانان با آهنگ خوانده می‌شود. بسیاری از این سریندها در کلام‌های دوره برزنجه یافت شده است. برخی از این کلام‌ها که با آهنگ خوانده می‌شوند گردآوری شده است (ر.ک. خاموشی، ۱۳۸۳: ۱۰-۴۱).

^{vi}. برای آگاهی بیشتر بنگرید به: دفتر دوره بهلول، نسخه خطی؛ دفتر دوره شاه‌خوشین، نسخه خطی؛ دفتر دوره هفتادونه، نسخه خطی؛ دفتر بارگه، نسخه خطی؛ دفتر دوره ساوا، نسخه خطی؛ دفتر دوره هفتادودوتن، نسخه خطی؛ دفتر دوره چهل‌تن، نسخه خطی؛ دفتر دوره سلطان اسحاق، نسخه خطی؛ نیز: صفی‌زاده، ۱۳۸۷: ۵۱-۲۱؛ خدابنده، ۱۳۸۲: ۲۱-۲۰۵. یارسانیان دعا‌های مخصوصی نیز دارند شامل: دعای اسم، دعای جوز، دعای برادری، دعای غسل میت، دعای تلقین میت، دعای عقد و نکاح، دعای طلاق (که باید توسط سید خوانده شوند) و دعای غسل پاکی، دعای فاتحه و دعای صبر که عموم یارسانیان می‌توانند بخوانند. مجموعه این دعاها گردآوری شده است (ر.ک. خاموشی، ۱۳۷۲: ۱-۱۸).

^{vii}. عمروبن لهب، ملقب به بهلول ماهی متولد سال ۱۲۶ق در دینور = ماه‌الکوفه، که به همین مناسبت او را بهلول ماهی می‌گفتند. از گردان ایرانی است که با تعدادی از همفکرانش در بغداد به خدمت امام جعفر صادق (ع) رسید و به اشاره امام، خود را به دیوانگی زد. او سپس از بغداد به کرمانشاه رفت و به گسترش آیین یارسان پرداخت و پیروان زیادی پیدا کرد. او نخستین کسی است که طریقه و آیین یارسان را پس از اسلام در منطقه اورامان پدید آورد (صفی‌زاده، ۱۳۸۷: ۵۵).

^{viii}. به این صورت نیز نقل شده است: پس از مرگ بهلول در ۳۲۴ق، مردی به‌نام باباسرهنگ خود را مظهر الله خواند (صفی‌زاده بوره‌که‌ئی، ۱۳۷۵: ۲۳). سپس در سده چهارم مبارک‌شاه ملقب به شاه خوشین در میان ایلات لر ظاهر شد (خواجه‌الدین، ۱۳۶۲: ۲۷۷-۲۷۸). پس از او بابا ناوس فرزند احمد جاف در روستای سرگت اورامان متولد و آیین یارسان را در میان مردم آن دیار پراکنده ساخت (صفی‌زاده بوره‌که‌ئی، ۱۳۷۵: ۲۷۷-۲۷۸).

۲۴)؛ تا این‌که در سده هشتم سلطان اسحاق (در گویش کردی، سان سهاک) آن را گسترش داد (جیحون-آبادی، ۱۳۷۳: ۶؛ امام‌جمعه‌زاده و ویسی، ۱۳۲۹۴: ۱۰۸-۱۰۹).

ix. درباره سلطان اسحاق، ر.ک. حاجی‌تقی و همکاران، ۱۳۹۴: ۷۰-۷۳.

x. به مجموعه کتاب‌ها و رساله‌های دینی اهل حق که در سده هشتم هجری توسط سلطان اسحاق و یارانش به رشته تحریر درآمده، «کلام خزانه» یا «سرانجام» گویند، شامل بخش‌های: بارگه بارگه، دوره هفت‌توانه، گلیم و کول (گلیم به‌دوش، پشمینه‌پوش)، دوره چهل‌تن، دوره عابدین، خرده سرانجام (صافی‌زاده، ۱۳۸۷: ۲۳). براساس نامه سرانجام، برخی از اصطلاحات متون اهل حق که آن را حکمت می‌دانند عبارت‌اند از: هفتن (هفت‌تن) نمودار هفت فرشته (شبیبه هفت امشاسپندان زرتشتی) که از گوهر خداوند آفریده شده‌اند، هفت‌توانه، هفتادودو پیر، چهل‌تن، هفت خلیفه، هفت خادم، نودونه پیر شاهو، شصت و شش غلام زرین‌کمر، دره‌البیضاء، پردیور، سرسپاری (همان: ۲۵-۳۳). دفتر کلام شصت و شش غلام گردآوری شده است. درباره او و این دفتر، ر.ک. (خاموشی، ۱۳۸۰: یک-پنج و ۱-۴۵).

xi. دون در اصطلاح اهل حق حلول ذات است. به عقیده آنها اگر بدن، بدن کاملی با شد حق در او تجلی و حلول می‌کند و ممکن است که به‌همان اندازه که حق و حقیقت به علی تجلی کرده به دیگری نیز تجلی کند و در این باره معتقد به هفت جلوه متعالی‌اند (طیبی، ۱۳۵۰: ح ۴۷). درباره عقیده تناسخ در میان اهل حق، ر.ک. طیبی، ۱۳۴۹: ش ۱۰/۱۲۲۲-۱۲۰۷.

xii. پردیور، مرکب از دو کلمه «پرد» به زبان کردی یعنی پُل؛ و «ای‌ور» یعنی این طرف، مقصود پلی است که بر روی رودخانه سیروان، که نزد اهل حق مقدس است، بنا شده و در این طرف پل سیروان، در عصر سلطان اسحاق مجمع یاران منعقد گردیده است و در آن‌جا عهد و پیمان بسته‌اند که به آن، «بیابس» یعنی پیمان پردیوری می‌گویند (طیبی، ۱۳۵۰: ح ۴۶؛ امام‌جمعه‌زاده و ویسی، ۱۳۹۴: ۱۲۳؛ صافی‌زاده، ۱۳۶۱ الف: ۳۳؛ الهی، ۱۳۴۳: ۲/۴۰). معادل فارسی «پل چینوت» دین زردتشتی و «پل صراط» اسلامی است (صافی‌زاده، ۱۳۸۷: ۳۱). از این پل به قبله یارسان نیز تعبیر شده است (خواججه‌الدین، ۱۳۶۲: ۱۱۹).

xiii. بیابس = بیابست: به معنی بیعت و پیمان روز ازلی است که در روزگاران پیش از آفرینش با ارواح بندگان بسته شد و در سده هشتم هجری، سلطان اسحاق این بیعت را با بندگان تجدید نمود (صافی‌زاده، ۱۳۸۷: ۶۶۳). اهل حق معتقدند که خدا هفت بار با مخلوق خویش پیمان بسته است. بیابس خداوندگاری، بیابس جان، بیابس بنی‌جان، بیابس آدم ابوالشر، بیابس پیامبران، بیابس ساج ناری، بیابس پردیوری (طیبی، ۱۳۴۹: ش ۱۱/۱۴۱۸-۱۴۱۹). از متون دینی یارسان استنباط می‌شود که خداوند زمانی در عالم «دیجور»، تاریکی و خلأ مطلق، همان سر مکنون یا غیب‌الغیب به سر می‌برده که اشاره به بی‌زمانی و بی‌مکانی خداوند

و رازآلودگی این حقیقت دارد. سپس در عالم «دُر» تجلی کرد که نخستین تجلی ذات حق به شمار می‌رود. با استناد به روایاتی در متون یاری، خداوند نخستین بار در بحر محیط (دریای اولیه) تجلی کرده و به سبب این تجلی، گوهری در آن پدید آمده است. از نخستین تجلی ذات حق در یار سان با نام «سرّ بیا» نیز یاد شده است که احتمالاً کوتاه شده «سرّ بیابس» باشد. بیابس شرط و عهد اولیه خداوند با یاران است که پس از آفرینش آنان محقق می‌شود. سرّ بیا را می‌توان قابل تطبیق با «تخمه آغازین» یا «تخمه زرین» در ادیان ایران باستان دانست که از همین تخمه آغازین سایر تجلیات به وجود می‌آیند (جلالی مقدم و صفوت، ۱۳۸۰: ۷۰/۱۰؛ توسلی و لاجوردی، ۱۳۹۹: ۲۵-۲۶). درباره بحر محیط و دُر بودن، در سروده‌ای از این آیین آمده است: «آن زمان که هیچ چیزی و افلاک نبود، نه عرش و نه فرش، جهان دریا بود، مولایم دُرّی بود دُرّ ته دریا» (سوری، ۱۳۴۴: ۸۴).

xiv. اهل حق در عراق «کاکه‌ای» خوانده می‌شوند (بروبین سن، ۱۳۸۳: ۳۹).

xv. «بنیادها و تحول اندیشه غالبانه صفویان، از شیخ جنید تا شاه اسماعیل؛ نقش آیین‌های اهل حق (کاکه‌ای)، علویان و شبک»، پژوهشنامه تاریخ‌های محلی ایران، س ۴، ش ۲ (پیاپی ۸)، بهار و تابستان: ۵-۱۸.

xvi. پژوهش‌های ایران‌شناسی، دوره هفتم، ش ۲، پاییز و زمستان: ۱۵-۳۳.

xvii. یاران و پیروان سلطان اسحاق به ۱۴ دسته تقسیم شده‌اند و برای هر یک وظیفه‌ای معین و سمتی مشخص گردیده است. نام این دسته‌ها به ترتیب اهمیت عبارتند از: هفتن (هفت تن)، چهلتن (چهل تن)، هفتوانه، یاران قول طاس، هفتادودو پیر، هفت خلیفه، هفت خادم، هفت هفتوان، چهل چهل تنان، نونه پیر شاهو، شصت و شش غلام کمزترین، هزارویک بنده خواجه‌مانند، بیور هزاربنده، بی‌وند بنده یا بنده‌های بی‌شمار (صفی‌زاده، ۱۳۶۱ الف: ۲۹). از میان این ۱۴ دسته، دسته هفتن و هفتوان به ترتیب از دیگران مقرب‌تر و مقدم‌ترند و از این رو، آسمان‌ها به هفتن و زمین‌ها به هفتوان سپرده شده و به تعداد آن‌ها خلق گردیده است. برای اسامی هفتن، ر.ک. صفی‌زاده، ۱۳۷۵: ۹۶.

xviii. ضبط این نام به صورت‌های مختلف آمده است: حَسَنَوِيَه، حَسَنَوِيَه، حَسَنَوِيَه. حَسَنَوِيَه بن حسین، از گُردهای برزیکانی، معاصر رکن‌الدوله حسن بن بویه دیلمی (۳۶۶ ق.) بود و توانست در سده ۴ ق. سلسله مستقل کوچک گُرد آل حَسَنَوِيَه را به پایتختی شهر دینور بنیاد نهد. پس از درگذشت حَسَنَوِيَه در سال ۳۶۹ ق. پسرش بدر به حکومت رسید. وی چنان قوی شد که در سال ۳۸۸ ق. از دیوان بغداد به لقب ناصرالدوله مفتخر گشت و از دینور تا اهواز و خوزستان و بروجرد و اسدآباد و نهاوند را در تصرف داشت. جانشینان بدر بن حَسَنَوِيَه گرفتار درگیری داخلی و سیاست‌های آل بویه و سپس سلجوقیان شدند و سرانجام پس از یک صد و سی سال، امارت خاندان حَسَنَوِيَه به پایان رسید (ر.ک. مجمل‌التواریخ و القمصص، بی‌تا: ۳۹۴-۴۰۱؛ بدلیسی، ۱۳۷۷: ۲۰-۲۳).

xix. «چون سلطان طغرلبک بهمدان آمد از اولیا سه پیر بوذند باباطاهر و باباجعفر و شیخ حمشا، کوهکیست بر در همدان آنرا خضر خوانند بر آنجا ایستاده بوذند، نظر سلطان بریشان آمد، کوهکه لشکر بداشت و پیاده شد و با وزیر ابونصرالکندری پیش ایشان آمد و دستهاشان ببوسید، باباطاهر... او را گفت ای تُرک با خلق خدا چه خواهی کرد، سلطان گفت آنچه تو فرمایی، بابا گفت آن کُن که خدا می فرماید، آیه: ان الله یامر بالعدل والاحسان، سلطان بگریست و گفت چنین کنم. بابا دستش بستد و گفت از من پذیرفتی، سلطان گفت آری، بابا سر ابریقی شکسته که سالها از آن وضو کرده بوذ در انگشت داشت بیرون کرد و در انگشت سلطان کرد و گفت مملکت عالم چنین در دست تو کردم بر عدل باش، سلطان پیوست آن در میان تعویذها داشتی و چون مصافی پیش آمدی آن در انگشت کردی...».

xx. براساس نسخه دوره شاه‌خوشین و نسخه‌های دیگر نزد یارسان، شاه‌خوشین با یاران خود بر باباطاهر مهمان می‌شود (دوره شاه‌خوشین، تبریزی کندی: ۴۴). او تابش فروغ ایزدی را در جان و روان بابای همدانی دیده بود و به دیدارش رفت و او را در زمره یاران خویش درآورد (اورنگ، ۱۳۵۰: ۳۹). براساس دوبیتی‌هایی که از باباطاهر به‌دست آمده مشخص شده که او مرید شاه‌خوشین بوده است (ر.ک. یزدان‌پناه، ۱۳۸۴: ۱۱؛ عسگری‌عالم، ۱۳۸۲: ۱۱۴).

xxi. به عقیده اهل حق، خاوندکار (خدا) با هفت فرشته مقرب چندین بار به‌صورت بشر نازل شده و در دوره‌های مختلف با نام‌های گوناگون به ترتیب در جسم بعضی از بزرگان و پاکان اهل حق ظاهر گشته‌است. نخستین بار خداوند به دون یا (YA) تجلی کرده و در دوره دوم به دون علی و به ترتیب در دوره‌های بعد به جامه شاه‌خوشین و بابا ناوس و سلطان اسحق (سهاک) ملقب به صاحب‌کرم درآمده است. این دوره‌های پنج‌گانه بنابر سنت اهل حق به ترتیب عبارت‌اند از: دوره آفرینش، دوره مرتضی علی، دوره لرستان، دوره سرکت، و دوره پردیوری (طیبی، ۱۳۵۰: ۴۷-۴۸). جامه در اصطلاح اهل حق، لباس پوشیدن و مقصود حلول ذات حق با فرشتگان هفت‌گانه در جسدهای خاکی است (همان: ح ۴۷). در تجلی حق در دون «یا»، آسمان و زمین و چهار ملک به‌وجود می‌آیند یعنی در این دوره، حق از تجلی ذات خود، چهار ملک و بعد هفت تن را خلق نموده است. پس از این دون، خداوند در موجودات و به‌ویژه انسان‌های برگزیده تجلی می‌کند (توسلی و لاجوردی، ۱۳۹۹: ۲۸).

xxii. به‌گفته سیوطی (۱۳۵۱ق: ۲۶۵)، یک جوان علوی به‌سال ۳۴۱ در بغداد ظهور و دعوی کرد روح علی (ع) به‌وی منتقل شده و زنش مدعی شد که روح فاطمه بدو منتقل شده و دیگری خود را جبریل نامید.

xxiii. باباهندو اهل هندوستان و آیین هندو داشته و زبان او اردو بوده؛ اما وقتی به حضور سلطان می‌رسد، به زبان اورامی سخن گفته و سرسپرده آیین یاری می‌شود. کلام دوره باباهندو از کلام‌های دوره پردیوری گردآوری شده است. ر.ک. خاموشی، ۱۳۸۴: ۱-۲۰.

xxiv. درباره این نقد و بررسی همچنین، ر.ک. حاجی تقی و همکاران، ۱۳۹۴: ۶۹-۷۳.

xxv. جبار، به معنی قاهر و مسلط. به معنای متکبر نیز هست. جبار، یکی از صفات خدای تعالی است، چنانکه متکبر نیز. «...العزیز الجبار المتکبر» (قرآن کریم، سوره حشر، آیه ۲۳). در این جا اطلاق لفظ جبار برای شاه‌خوشین مغایرتی با خاوندکاری یا خدایی او ندارد.

xxvi. درویشان و مریدان شاه‌خوشین را سپاه نه‌صد نه‌صد نامیده‌اند. این سپاه نشان از کثرت یاران وی دارد، که شاه‌خوشین را در سفرهایش همراهی می‌کرده‌اند. در روایات اهل حق، این سپاهیان در آخرالزمان از لشکریان صاحب‌الزمان به شمار می‌آیند (رجعت می‌کنند). عدد نه‌صد در آیین یار سان یک عدد معیار برای شمارش است. به نظر می‌رسد ریشه باستانی داشته باشد و بی‌ارتباط با نگهداری نطفه زردشت توسط ۹۹۹۹۹ فره‌وشی نیست.

xxvii. رش به معنای سیاه؛ و دال در زبان کُردی هم معنی باز می‌دهد و هم کرکس.

xxviii. البته وی خود را درویش نمی‌نامد و تنها از درویش بودن نام می‌برد.

منابع و مطالعات:

آرنولد، سر توماس (۱۳۸۵)، *تاریخ گسترش اسلام*، ترجمه ابوالفضل عزتی، ج ۲، تهران: دانشگاه تهران.

ابن اثیر، عزالدین ابوالحسن علی (۱۳۸۵ق. / ۱۹۶۵م)، *الکامل فی التاریخ*، بیروت: دار صادر.
ابن عبدالحق بغدادی، صفی‌الدین عبدالمؤمن (۱۴۱۲ق)، *مراصدالاطلاع علی اسماءالامکنه والبقاع*، مصحح علی محمد بجاوی، بیروت: دارالجمیل.

ادموندز، سیسیل جی (۱۳۸۲)، *کُردها، ترک‌ها، عرب‌ها*، ترجمه ابراهیم یونسی، تهران: روزبهان.

اشپولر، برتولد (۱۳۸۷)، *ایران در قرون نخستین اسلامی*، ترجمه جواد فلاطوری، ج ۱، تهران: علمی و فرهنگی.

افضلی شاه‌ابراهیمی، قاسم (۱۳۵۲)، *دفتر رموز یارستان = گنجینه سلطان صحاک (اهل حق)*، تهران: بی‌نا.

- القاضی، مجید (بی تا)، آیین، اندرز و رمز یاری، بی جا: بی نا.
- الهی، نورعلی (۱۳۴۳)، برهان‌الحق، تهران: امیرکبیر.
- امام‌جمعه‌زاده، جواد و سارا ویسی (۱۳۹۴)، «اهل حق (یارسان): مطالعه مردم‌شناسانه گروهی از شیعیان غالی استان کرمانشاه»، شیعه‌شناسی، س ۱۳، ش ۵۰، تابستان: ۱۰۳-۱۳۴.
- امامی، نصرالله و آرمان حسینی آباریکی (۱۳۸۹)، «نکاتی در مشرب عرفانی باباطاهر همدانی»، مقاله‌های پنجمین همایش پژوهش‌های زبان و ادبیات فارسی، تهران: انجمن علمی زبان و ادبیات فارسی، نسخه الکترونیکی: ۲۴۹۰-۲۵۱۰.
- اورنگ، مراد (۱۳۵۰)، سروده‌های باباطاهر همدانی، تهران: پرچم.
- ایوانف، ولادیمیر (اصلاح نسخه) (۱۹۵۰)، مجموعه رسائل اهل حق، بمبئی: انجمن اسماعیلیه.
- بدلیسی، شرف‌خان (۱۳۷۷)، شرفنامه: تاریخ مفصل کردستان، به‌اهتمام ولادیمیر ولیامینوف زرنوف، تهران: اساطیر.
- بروین سن، مارتین وان (۱۳۸۳)، جامعه‌شناسی مردم‌گرد (آغا، شیخ و دولت)، ترجمه ابراهیم یونسی، ج ۳، تهران: پانید.
- بلخی، ابی‌زید احمدبن سهل (مطهرین طاهرالمقدسی) (بی تا)، البدء والتاریخ، بی جا: مکتبه الثقافه الدینیة.
- بولت، ریچارد (۱۳۶۴)، گروهش به اسلام در قرون میانه، ترجمه محمدحسین وقار، تهران: تاریخ ایران.
- بهرامی، ایرج (۱۳۸۰)، اسطوره اهل حق، تهران: چشمه.
- توسلی، مزدک و فاطمه لاجوردی (۱۳۹۹)، «اسطوره‌های بنیادین در باور یارسان (اهل حق)»، پژوهشنامه ادیان، س ۱۴، ش ۲۸، پاییز و زمستان: ۲۳-۴۵.
- جلالی‌مقدم، مسعود و داریوش صفوت (۱۳۸۰)، «اهل حق»، دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، ج ۱۰، تهران: مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی.
- جیحون‌آبادی، نعمت‌الله (۱۳۷۳)، شاهنامه حقیقت، شرح نورعلی الهی، تهران: جیحون.

حاجی تقی، محمد؛ زاده صفری، محمدرضا و معصومه هادی (۱۳۹۴)، «پیدایش آیین یارسان و دوره‌های تجلی در این آیین»، پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، ش ۱۶، بهار و تابستان: ۵۳-۷۶.

حسینی، محمد (۱۳۸۲)، دیوان گوره، کرمانشاه: باغ نی.

خاموشی، ایمان (گردآورنده) (۱۳۷۲)، دعا‌های یارسان، صحنه، بی‌نا، خطی.

خاموشی، ایمان (گردآورنده) (۱۳۸۰)، دفتر کلام شصت و شش غلام از کلام‌های پردیوری، تصحیح حسین روحتافی، صحنه، بی‌نا، خطی.

خاموشی، ایمان (گردآورنده) (۱۳۸۴)، دفتر کلام باباهندو هتدو ستانی از کلام‌های پردیوری، صحنه، بی‌نا، خطی.

خاموشی، ایمان (گردآورنده) (۱۳۸۳)، سریندهای بعضی از کلام‌ها و کلام‌های مربوط به آن، صحنه، بی‌نا، خطی.

خدابنده، عبدالله (۱۳۸۲)، شناخت فرقه اهل حق، تهران: امیرکبیر.

خطیب، محمدبن محمود، فسطاط‌العدالة فی قواعد السلطنة، نسخه پاریس به شماره ۱۲۰ تألیف شده به سال ۶۸۳، در آق‌سرای، فیلم شماره ۵۶۴۱، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران. خواجه‌الدین، محمدعلی (۱۳۶۲)، سرسپردگان؛ تاریخ و شرح عقاید دینی و آداب و رسوم اهل حق (یارسان)، تهران: کتابخانه منوچهری.

دفتر دوره بهلول، نسخه خطی، متعلق به بهروز زارعی، کرمانشاه، کتابخانه شخصی.

دفتر دوره شاه‌خوشین، نسخه خطی، متعلق به بهروز زارعی، کرمانشاه، کتابخانه شخصی.

دفتر دوره هفتوانه، نسخه خطی، متعلق به بهروز زارعی، کرمانشاه، کتابخانه شخصی.

دفتر بارگه، نسخه خطی، متعلق به بهروز زارعی، کرمانشاه، کتابخانه شخصی.

دفتر دوره ساوا، نسخه خطی، متعلق به بهروز زارعی، کرمانشاه، کتابخانه شخصی.

دفتر دوره هفتاد و دو تن، نسخه خطی، متعلق به بهروز زارعی، کرمانشاه، کتابخانه شخصی.

دفتر دوره چهل تن، نسخه خطی، متعلق به بهروز زارعی، کرمانشاه، کتابخانه شخصی.

دفتر دوره سلطان اسحاق، نسخه خطی، متعلق به بهروز زارعی، کرمانشاه، کتابخانه شخصی.

دلفانی، سیاوش (۱۳۸۴)، عالی قلندر و شاه فضل‌علی، تهران: منشور امید.

- دمشقی، شمس‌الدین محمد انصاری (۱۳۸۲)، *نخبه‌الدهر فی عجائب‌البر والبحر*، ترجمه حمید طبیبیان، تهران: اساطیر.
- دوره شاه‌خوشین، نسخه خطی، تبریزی کزندی، کرمانشاه.
- دینوری، ابی‌حنیفه احمد (۱۹۶۰م)، *الاحزاب‌الطوال*، تحقیق عبدالمنعم عامر، قاهره: دار احیاء‌الکتب العربیه.
- راوندی، محمدبن علی (۱۳۶۴)، *راحه‌الصدور و آیه‌السرور در تاریخ آل‌سلجوق*، تصحیح محمد اقبال، چ ۲، تهران: امیرکبیر.
- زهر، آر. سی (۱۳۸۷)، *طلوع و غروب زردشتی‌گری*، ترجمه تیمور قادری، تهران: امیرکبیر.
- سلطانی، محمدعلی (۱۳۷۶)، *قیام و نهضت علویان زاگرس در همدان، کرمانشاهان، کردستان، خوزستان و آذربایجان با تاریخ تحلیلی اهل حق*، ج ۱، کرمانشاه: سما.
- سوری، ماشاء‌الله (۱۳۴۴)، *سروده‌های دینی یارسان*، تهران: امیرکبیر.
- سیوطی، جلال‌الدین عبدالرحمن بن ابی‌بکر (۱۳۵۱ق. / ۱۹۳۳م)، *تاریخ‌الخلفاء*، مصر: اداره الطباعه المنیریة.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۸۶)، *قلندریه در تاریخ*، تهران: سخن.
- صدیقی، غلامحسین (۱۳۷۲)، *جنبش‌های دینی ایرانیان در قرن سوم و چهارم هجری*، تهران: پاژنگ.
- صفی‌زاده (بوره‌کهی)، صدیق (۱۳۸۷)، *اهل‌حق: پیران و مشاهیر*، تهران: حروفیه.
- صفی‌زاده (بوره‌کهی)، صدیق (۱۳۷۵)، *نامه‌سرانجام، کلام خزانة، یکی از متون کهن یارسانیان*، تهران: هیرمند.
- صفی‌زاده (بوره‌کهی)، صدیق (۱۳۶۱الف)، *دوره هفت‌توانه؛ جزوی از نامه مینوی سرانجام*، تهران: طهوری.
- صفی‌زاده (بوره‌کهی)، صدیق (۱۳۶۱ب)، *نوشته‌های پراکنده درباره یارسان (اهل حق)*، تهران: عطایی.
- طاهری، طیب (۱۳۸۹)، *زیگ آریایی - گردی (تقویم و چگونگی گاه‌شماری در کردستان از دیرباز تا کنون)*، تهران: حروفیه.

- طبری، ابوجعفر محمد بن جریر (۱۳۸۷ق/۱۹۶۷م)، *تاریخ الامم و الملوک*، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، ج ۸، الطبعه الثانيه، بیروت: دارالتراث.
- طیبی، حشمت‌الله (۱۳۴۹)، «اهل حق»، *مجله وحید*، س ۷، ش ۹ (پیاپی ۸۱)، شهریور: ۱۱۲۶-۱۱۳۱؛ ش ۱۰ (۸۲)، مهر: ۱۲۰۷-۱۲۲۲؛ ش ۱۱ (۸۳)، آبان: ۱۴۱۲-۱۴۲۲؛ ش ۱۲ (۸۴)؛ آذر: ۱۵۵۱-۱۵۴۴.
- طیبی، حشمت‌الله (۱۳۵۰)، «تأثیر هفت امشاسپندان در آیین گردان اهل حق»، *بررسی‌های تاریخی*، س ۶، ش ۳ (۳۴)، مرداد- شهریور: ۴۱-۵۲.
- طیبی، حشمت‌الله (۱۳۵۱)، «منشأ اجتماعی معتقدات گردان اهل حق»، *بررسی‌های تاریخی*، س ۷، ش ۵ (۴۲)، آذر- دی: ۶۶-۴۵.
- عسگری عالم، علیمردان (۱۳۸۲)، *فهلویات (پهلویانه) یا تکبیت‌های کهن سور و سوگ به زبان لکی*، خرم‌آباد: افلاک.
- قریشی کرین، حسن و هادی استهری (۱۳۹۸)، «آیین اهل حق و رابطه آن با آیین مهرپرستی»، *شیعه پژوهی*، س ۵، ش ۱۶، بهار و تابستان: ۱۷۳-۱۹۶.
- کرمی (مقدسی)، محمد بن احمد (بی تا)، *احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم*، بیروت: دارصادر.
- کریستین سن، آرتور (۱۳۸۴)، *ایران در زمان ساسانیان*، ترجمه رشید یاسمی، تهران: دنیای کتاب.
- کلام دوره بهلول ماهی، نسخه خطی، متعلق به میثم مرادی، اسلام‌آبادغرب، کتابخانه شخصی.
- کلام دوره شاه‌خوشین، نسخه خطی، متعلق به شاه‌ابراهیم افضلی، اسلام‌آبادغرب، کتابخانه شخصی.
- مارکوارت، یوزف (۱۳۷۳)، *ایرانشهر بر مبنای جغرافیای موسی خورنی*، ترجمه مریم میراحمدی، تهران: اطلاعات.
- مادلونگ، ویلفرد (۱۳۹۰)، *فرقه‌های اسلامی*، ترجمه ابوالقاسم سری، تهران: اساطیر.
- مجمل‌التواریخ و القصص (بی تا)، [مؤلف گمنام]، تصحیح محمدتقی بهار، تهران: اساطیر.
- محمدی، محمد (۱۳۸۷)، *تاریخچه اهل حق*، قم: بی نا.

محمدی، محمد (۱۳۹۰)، منظومه اهل حق‌نامه (تاریخچه، عقاید، فقه به زبان کردی با شرح به زبان فارسی)، قم: محمدی.

مرادی، گلرمد (۱۹۹۶)، نگاهی گذرا به تاریخ و فلسفه اهل حق (یار سان)، سوئد: استکهلم، کتاب ارزان.

مستوفی، حمدالله (۱۳۶۲)، نزهه القلوب، بسعی و اهتمام گای لیسترانج، تهران: دنیای کتاب. مسعودی، ابوالحسن علی (بی‌تا)، التنبیه والاشراف، تصحیح عبدالله اسماعیل الصاوی، قاهره: دارالصاوی.

مسعودی، ابوالحسن علی (۱۴۰۹ق)، مروج الذهب و معادن الجواهر، تحقیق اسعد داغر، چ ۲، قم: دارالهجره.

یزدان‌پناه، مجید (۱۳۸۴)، تصحیح رستم و زنون الماس‌خان کندوله‌ای (و مقابله با شاهنامه فردوسی)، کرمانشاه: چشمه و هنر.

یعقوبی، احمد بن اسحاق ابی یعقوب (ابن واضح) (بی‌تا)، تاریخ الیعقوبی، بیروت: دار صادر.

Minorsky, v. (۱۹۶۰), "Ahl-I Hakk", *EI2*, Vol. ۱.

Minorsky (۱۹۶۴), "The Sect of Ahl-I Hakk", *Iranica: twenty articles*, Hertford, Printed by S. Austin.

Minorsky (۱۹۴۳), "The Gūrān", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol. ۱۱, No. ۱.